

SPOREN VAN
S O B I B O R

Archeologie van een vernietigingskamp

W BOOKS

ERIK SCHUMACHER

INHOUD

1.	Aankomst	10
	VONDST: Mondharmonica	22
2.	Het verborgen kamp	24
	VONDST: Tandborstel	34
3.	De eerste campagnes	36
	VONDST: Pop	46
4.	Een bodem vol verhalen	48
	VONDST: Zaklantaarn	60
5.	Het asveld	62
	VONDST: Speelkaart	74
6.	Dagelijks werk	76
	VONDST: Identificatieplaatje	88
7.	De impact van een naam	90
	VONDST: Tunnel	100
8.	Een nieuw museum	102
	VONDST: Hangertje	114
9.	Het grijpbare ongrijpbare	116
	VONDST: Speld	128
10.	Het hervonden kamp	130
	VONDST: Lepel	140
11.	Doorgeven	142
	Noten	151
	Geraadpleegde literatuur	156
	Colofon	160

Vorige pagina Luchtfoto uit 1944. Boven het spoor, de lange horizontale lijn op de foto, is een lege plek in het bos te zien waar het vernietigingskamp Sobibor zich bevond. Slechts een paar gebouwen van het kamp staan nog overeind. © United States National Archives (USHMM)

1.

AANKOMST

Het is stil in de bus. Regen miezert tegen de ramen. Buiten schieten eindeloos bomen voorbij, met af en toe een houten huis ertussen dat er destijds misschien ook al stond. De weg leidt door het dal van de rivier de Bug in het uiterste oosten van Polen, op een paar kilometer van het drielandpunt met Belarus en Oekraïne. Het enige geluid komt van de blikkerige vrouwenstem van de routeplanner. In geduldig Pools gidst ze de chauffeur naar de afgelegen plek waar ooit, onder Duitse bezetting, het vernietigingskamp Sobibor stond.

De groep telt zo'n dertig personen – vooral Nederlanders en een paar Engelsen. Ze zijn mee met de herdenkingsreis die Stichting Sobibor elk voorjaar vanuit Nederland organiseert voor nabestaanden en andere belangstellenden. Het kamp is tachtig jaar geleden opgedoekt, maar in dit gezelschap voelt dat niet als lang geleden. Deelnemers hebben lijsten bij zich met de namen van familieleden die ze nooit hebben mogen ontmoeten, of die ze alleen hebben gezien toen ze zelf nog een baby waren. Velen in de groep hebben jaren naar deze reis toegeleefd. Beetje bij beetje hebben ze de benodigde moed verzameld.

Een dag eerder is de groep in Warschau geland. In het zorgvuldig opgebouwde programma van de reis staat de eerste dag in het teken van acclimatiseren. Het Engelse deel van het gezelschap kijkt bij vertrek van het vliegveld verbaasd op wanneer de Nederlanders in de bus vrolijk beginnen te zingen. Reisleidster Petra van den Boomgaard legt snel uit dat er een jarige is. Druk babbelend diepen de deelnemers gezamenlijke kennissen op – die had toen die winkel daar, ken je die en die dan ook? Maar onvermijdelijk valt de vraag wat de ander hier brengt. Na diep inademen volgt zachtjes het verhaal dat nooit makkelijk wordt om te vertellen.

Vandaag staat Sobibor op het programma. 's Ochtends brengt de groep eerst een bezoek aan de voormalige synagoge van Włodawa, een stadje in de omgeving. 'Het is een stressvolle dag,' zegt Van den Boomgaard voorin de bus door de microfoon. Iedereen heeft zijn eigen manier om met de spanning om te gaan. De een laat haar buurvrouw op haar telefoon foto's van haar kleinkinderen zien. Een ander, die zelden een keppeltje opzet, zit te klungelen met een haarspeld. Verderop in de bus gaat het gesprek over voetbal. Weer een paar stoelen verder laat iemand haar tranen toe. Haar zus roept lachend: 'Er is wodka nodig!'

Na Włodawa is het nog een busrit van een kwartier naar Sobibor. Maarten Eddes, die de reis samen met Van den Boomgaard organiseert, vraagt om stilte, zodat iedereen zich kan voorbereiden. Een oudere deelnemer staart zwijgend naar de gezichten op de zwartwitfoto's die hij heeft meegenomen.

De bus draait het parkeerterrein op. Met een schrikachtige beweging grijpt een van de deelnemers de hoofdleuning voor haar met beide handen vast. Ze drukt haar gezicht tegen de rug van de stoel en huilt in de voering.

Waar nu het parkeerterrein ligt, kwamen toen de treinen aan. Het eerste wat de inzittenden zagen, waren de kleurrijke onderkomens van de kampbewakers. De gebouwen droegen namen als 'Gottes Heimat' en 'Fröhliche Herberge'. Er lagen netjes aangelegde

Een deelnemer aan de groepsreis van Stichting Sobibor in mei 2023 is bij aankomst bij het voormalige kamp naar het spoor gelopen.

© Erik Schumacher

... **Het Vorlager, van achterop gezien op een van de weinige foto's uit de tijd van het kamp.**

... © Collectie Johann Niemann, USHMM, gift of Bildungswerk Stanislaw-Hantz

tuinen met bloemen en grindpaden. Aan de buitenkant oogde Sobibor als een Tiroler dorpje.¹ De ontwerpers van het kamp hadden dit zo vormgegeven om de slachtoffers rustig te houden. Tot het laatste moment moesten die geloven dat ze hier waren gekomen om te werken. Ze mochten niet weten dat ze bij aankomst rechtstreeks naar de gaskamers gingen.

Het kamp was een stipje in een uitgestrekt bos. Het lag aan het treinstation Sobibór, dat zich op enkele kilometers bevond van het gelijknamige dorp en voornamelijk diende om gekapt hout te vervoeren. Sinds de brug over de Bug door oorlogsgeweld was verwoest, was het station het op een na laatste van de spoorlijn. Het trok alleen nog de weinige passagiers die hier iets te zoeken hadden en de vele die er tegen hun zin heen werden vervoerd.

Heel bewust hadden de planners een afgelegen plek uitgekozen. De massamoord op de Joden was met geheimhouding omgeven. De Oost-Europese bossen boden de nazi's een uitgelezen kans om hun misdaden te verbergen. Het begon, aan de overkant van de Bug, met kogels. In de gebieden die Duitse troepen vanaf de zomer van 1941 veroverden op de

Sovjet-Unie, maakten speciale eenheden jacht op Joden. Die werden bijeengedreven en meestal net buiten hun woonplaatsen op een afgelegen plek doodgeschoten. Dat gebeurde op een moeilijk te bevatten schaal: voor het einde van het jaar waren op die manier al een miljoen Joden vermoord.² Ze verdwenen in anonieme massagraven tussen de bomen. Ten westen van de Bug werd een andere methode ontwikkeld, die de moord efficiënter moest maken. Hier maakte de Duitse bezetter al sinds eind 1939 de dienst uit. De Joden waren er inmiddels opgesloten in getto's. Vanaf het voorjaar van 1942 werd een groot deel van hen op transport gezet naar de drie door bos omgeven vernietigingskampen van de zogenaamde *Aktion Reinhard*: Belzec, Treblinka en Sobibor.

In de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is Auschwitz symbool komen te staan voor de Holocaust. Maar het waren de drie kampen van *Aktion Reinhard*, door de nazi's aangestuurd vanuit Lublin, waar de methode van de industriële moord in de gaskamers geperfectioneerd werd voordat die in Auschwitz werd toegepast. In de kampen van *Aktion Reinhard* tezamen zijn tussen de anderhalf

... Twee SS'ers poseren met hun hond voor de ganzen die in het kamp rondliepen.

... © Collectie Johann Niemann, USHMM, gift of Bildungswerk Stanislaw-Hantz

en de twee miljoen mensen vermoord, meer dan in Auschwitz.³ Het voltrok zich in dunbevolkt gebied in een stilte die zich nog altijd laat gelden. Tot op de dag van vandaag klinken de namen van de drie kampen velen onbekend in de oren.

Zo onvoorstelbaar de aantallen slachtoffers, zo overzichtelijk de afmetingen. Sobibor was aanvankelijk zeventien voetbalvelden groot, na een uitbreiding uiteindelijk meer dan tachtig. Een eigen dimensie, omgeven door prikkeldraad en mijnevelden, voor een belangrijk deel zelfvoorzienend. Er werden gewassen verbouwd, er liepen koeien, kippen, varkens en konijnen.⁴ Een rustieke sfeer, zou je bijna zeggen, ware het niet dat de ganzen regelmatig werden opgejaagd om met hun gegak de schreeuwen uit de gaskamers te overstemmen.⁵

De organisatie werd klein gehouden. Slechts een kleine twintig SS'ers bestierden het kamp. Voor de uitvoering van het dagelijkse werk speelden de nazi's verschillende groepen gevangenen tegen elkaar uit. Onder krijgsgevangenen van het leger van de Sovjet-Unie, die ze in andere kampen onder de blote zon lieten verhongeren, ronselden ze mannen die

meewerken boven de hongerdood verkozen en na een korte opleiding werden tewerkgesteld als bewakers. Ze werden *Trawniki* genoemd, naar het kamp waar ze hun opleiding kregen. In Sobibor waren er gemiddeld zo'n honderdtwintig tegelijk.⁶ Weer een stap lager in de hiërarchie werkten honderden Joodse gevangenen als dwangarbeider in het *Sonderkommando*. Zij waren bij aankomst in Sobibor uit de rij gehaald. In ruil voor hun arbeid mochten ze nog even in leven blijven, tot ook zij werden vermoord.

“Mijn hart bloedde, want ik wist dat van de persoon die voor me stond niets dan as over zou zijn”

Philip Bialowitz uit het Poolse Izbica, een van de weinigen die de nachtmerrie van Sobibor heeft kunnen navertellen, was zeventien toen hij als lid van het *Sonderkommando* dienst deed op het perron. Hij moest mensen met hun tassen helpen bij het verlaten van de trein. Soms probeerden ze hem een fooi te ge-

2.

HET VERBORGEN KAMP

De camera zoomt uit om de dennen in beeld te krijgen die ruim tien meter hoog tegen de blauwe hemel staan. Drie figuren die in een opening van het bos over het gras wandelen, steken er klein bij af. Interviewer Claude Lanzmann heeft de handen in de zakken van zijn leren jasje gestoken. Links van hem loopt tolk Barbara Janicka, rechts ooggetuige Jan Piwonski, die tijdens de oorlog als assistent-wisselwachter werkte voor het treinstation Sobibor. De toppen van de bomen deinen zachtjes in de wind. 'Deze stilte, deze schoonheid – het is de charme van ons bos,' zegt Piwonski. 'Maar het was hier niet altijd zo stil.' Lanzmann wijst naar een bomenrij. Is dat waar de massagraven liggen?

Het is een scène uit *Shoah*, Lanzmanns monumentale, meer dan negen uur durende documentaire uit 1985. Om het verhaal van de vernietigingskampen te vertellen, gebruikte de Franse regisseur geen enkel archiefbeeld, maar ging hij zelf op zoek naar de plekken waar het was gebeurd. Als eerste liet hij aan een groot publiek zien hoe die er inmiddels bij lagen. Hij noemde ze *non-lieux de mémoire*, plekken waar de herinnering geen vat op had gekregen. 'Er was helemaal niets,' zei hij in een interview met *Cahiers du Cinéma*, 'totale nietsheid, en op basis van die nietsheid moest ik een film maken.'¹⁹

Het leed was verdrongen door de bomen. Piwonski vertelde Lanzmann dat hij op de plek van het voormalige kamp in de jaren zestig een Duitse rechter rondleidde die betrokken was bij een proces tegen de vroegere kampbewakers van Sobibor. De man merkte op dat het er zo idyllisch was, zo romantisch, dat het hem, hoewel hij de feiten kende, simpelweg niet lukte om te accepteren dat het hier was gebeurd.²⁰

Het is een sensatie die meer bezoekers van Sobibor

zullen herkennen. Het bos is zo mooi dat het verleden dreigt weg te glippen. Sobibor, Pools voor 'Uilenbos', ligt in Polesië, een moerassige vlakte die van Polen naar Rusland loopt en in reisgidsen vanwege de uitbundige biodiversiteit wordt aangeprezen als het Amazone van Europa, een paradijs voor vogelspotters en bewonderaars van zeldzame planten. Op een cover van het boek dat Sobibor-overlevende Jules Schelvis over het kamp schreef, is een foto van het bos in negatief afgedrukt, zodat de lucht zwart uitslaat boven een horrorlandschap van witte takken. We willen dat de plekken van onheil er sinister en tragisch uitzien, het weer moet er lelijk zijn, we verzinnen verhalen dat er geen vogels zingen.²¹ De schoonheid van de natuur mag er hier niet zijn, want die durft zelfs tegenover een rechter een valse getuigenis af te leggen.

Rond de tijd dat Lanzmann aan *Shoah* werkte, maakte de Nederlandse kunstenaar Armando een serie schilderijen en litho's onder de titel 'Schuldig landschap'. Het zijn grauwe beelden van bospartijen die, zo lijkt het, met woedende vegen op het doek zijn gedrukt. Armando groeide op bij Kamp Amersfoort. Hij was elf toen de Duitse bezetter het straf- en doorgangskamp in gebruik nam. Nooit vergaf hij de hoge bomen rondom het kamp dat ze destijds op de achtergrond stonden 'te lachen', zoals hij later schreef. Nadat het kamp was gesloten, zwegen de bomen over wat er was gebeurd, overwoekerden zelfs de plaats delict. 'Dit landschap heeft kwaad / gedaan', dichtte Armando. 'De tijd heeft schuld, alles groeit / weer, maar denken wordt / vergeten. Verraad!'²²

De Poolse dichter Halina Birenbaum drukte, ook rond diezelfde tijd, een vergelijkbaar sentiment uit. Birenbaum, die Auschwitz overleefde, worstelde in het kamp al met de natuurlijke schoonheid die haar

Scène uit *Shoah* (1985) bij het oude stationsgebouw van Sobibór. Van links naar rechts Barbara Janicka, Jan Piwonski en Claude Lanzmann.

omringde, schreef ze. Ze keek verlangend naar de bomen, die voor haar een teken van leven waren. Ze wilde in de takken omhoog klimmen om weg te vliegen. Ze hield van de bomen, maar kon ook woedend op ze zijn, zoals Armando dat was, omdat ze koppig stil bleven, zich niets aantrokken van menselijk leed, de slachtoffers soms zelfs uit leken te lachen. Ze deed een beroep op de bomen om de herinnering levend te houden, maar wist dat het tevergeefs was.

'Velen zoals ik biechtten aan de bomen / smeekten om onthouden te worden,' dichtte ze. 'De bomen hebben het gezien en gehoord / maar volgens gewoonte / bleven ze groeien en groen worden / en zwegen ze'.²³

Die onverschilligheid was om razend van te worden. Voor de slachtoffers was het een ondraaglijk idee dat ze achter de hekken van de kampen daadwerkelijk in het niets zouden oplossen, dat niemand zou navertellen wie ze waren en wat er met ze was gebeurd.

In het aangezicht van hun ondergang zochten ze manieren om zich te weren tegen de vergetelheid. Daarbij kozen ze vaak de grond als bondgenoot. In

het getto van Warschau stelden Joodse verzetslieden onder leiding van historicus Emanuel Ringelblum duizenden documenten op over het leven onder Duitse vervolging en begroeven die in kannen en blikken. In de vernietigingskampen lieten Joodse gevangenen briefjes achter tussen de lijken. 'Beste vinder,' staat op papieren van Zalman Gradowski die in Auschwitz zijn gevonden, 'zoek overal, in elke centimeter grond. Er liggen tientallen documenten begraven, van mij en van anderen, die licht zullen schijnen op alles dat hier is gebeurd.'²⁴ Het was flessenpost aan een onbekende toekomst, een manifestatie van hoop dat de mensheid niet zo onverschillig kon zijn als de bomen, niet zo koud dat er nooit iemand woedend zou worden over wat de gevangenen in de kampen was aangedaan.

Op de dag van de opstand in Sobibor wisten de gevangenen dat velen van hen het bos waarschijnlijk niet zouden halen. Er was iets dat de gelukkigen voor de ongelukkigen konden doen. In de herinnering van Bialowitz gaven Felhender en Petsjerski, de leiders van de opstand, een opdracht aan iedereen die zou

3.

DE EERSTE CAMPAGNES

Op woensdag 11 oktober 2000 liep een groep archeologen het voormalige kampterrein van Sobibor op. Ze speurden naar afwijkende begroeiing, die erop kon duiden dat op een bepaalde plek lang geleden iets met de grond was gebeurd. Op tien plekken staken ze een dunne handboor de grond in om een metersdiep profiel van de grondlagen te nemen. Drie boringen leverden een normaal beeld op: een humuslaag, daaronder lichtrood zand, daaronder lichtgeel zand. De andere zeven boringen hadden een 'positief resultaat', schreef archeoloog Mieczysław Góra in zijn dagboek van deze verkenningssweek. 'In deze monsters is een laag bruine zanderige aarde met concentraties houtskool en verbrande menselijke beebotten aangetroffen.'⁵⁸

Met die woorden werd voor het eerst archeologisch onderzoek in Sobibor vastgelegd. Het waren vroege verkenningen, onder leiding van archeoloog Andrzej Kola van de Nicolaus Copernicus Universiteit in Toruń – jaren later pas zouden andere archeologen het hoofddeeel van het werk in Sobibor verrichten. Op de verkenningssweek volgden twee langere veldcampagnes in het voorjaar en het najaar van 2001. Kola had als belangrijkste doel om de menselijke resten in kaart te brengen, maar hoopte ook de gaskamers te lokaliseren. Met zijn medewerkers vond hij zeven asvelden. Anders dan tot dat moment gedacht, stelde hij vast dat de monumentale asheuvel helemaal niet uit as bestond. Ten zuiden van de asvelden onderzocht hij vijf ondergrondse structuren die hij met de letters A tot E markeerde. Object E trok Kola's bijzondere belangstelling. Hier lagen de funderingen van een langwerpige gebouw van zes bij zestig meter.

Zou het kunnen dat ze de gaskamers hadden gevonden?

Een lange zoektocht begon.

De videobelverbinding met Włodawa hapert. Marek Bem verschijnt in beeld, maar geeft nog geen geluid. Hij was het die de eerste aanzet gaf tot het archeologische onderzoek. Als directeur van het museum in de voormalige synagoge van Włodawa had hij tot 2011 de leiding over de gedenkplaats Sobibor, die tot die tijd onder het museum viel. Vol energie werkte hij aan plannen om het verwaarloosde kampterrein tot waardige herinneringsplek om te bouwen. Dat die tijd hem nog steeds met trots vervult, wordt snel duidelijk. Zodra het hem is gelukt om de microfoon van zijn computer aan de praat te krijgen, is hij niet meer te stoppen. Hij heeft aan een halve vraag genoeg om een gepassioneerd verhaal af te steken dat pas na vijf minuten stopt, wanneer de tolk haar hand opsteekt om aan te geven dat ze zijn woordenstroom niet meer bijhoudt.

Bem kwam ooit bij toeval in Sobibor terecht en toen had de plek hem te pakken. Tijdens zijn studie antropologie ontmoette hij zijn latere vrouw. Na hun afstuderen wilden ze zich in haar geboortestreek vestigen. Hij zocht daar naar vacatures en zo kwam hij in 1987 in het museum van Włodawa te werken. Daar viel hem iets op: steeds meer bezoekers toonden interesse in Sobibor, het kamp dat door iedereen vergeten leek.

Het waren bewogen jaren in Polen. In 1988 zette een golf van massale stakingen en demonstraties in op de legalisering van Solidarność, de brede oppositiebeweging die negen jaar eerder was verboden. De protesten dwongen het communistische regime uiteindelijk op de knieën. Polen werd een democratie. De toekomst was aan een tegenbeweging die vanaf het begin een eigen kijk op de geschiedenis had uitgedragen. Weg met de verdraaiingen van de communisten – het was tijd voor een heroriëntatie op het eigen verleden.

Archeologen verrichten in 2001 grondboringen op het voormalige kampterrein.

© Privé-collectie Marek Bem

Activisten organiseerden herdenkingen voor aspecten van de Poolse geschiedenis die door het regime taboe waren verklaard. En zo herontdekten ze vanzelf ook het Poolse Jodendom. Binnen de democratische beweging ontstond een wonderlijke fascinatie voor de Joodse geschiedenis en cultuur. Liefhebbers van deze fascinatie, vooral jongeren, zagen de verdwenen gemeenschap als symbool voor de communistische censuur en voor het oude Polen dat verloren was gegaan. Ze kookten Joodse gerechten, luisterden Joodse muziek en dronken kosjere wodka. En ze verdiepten zich in de Holocaust.⁵⁹ Bem zag het in Sobibor: het kamp werd opgezocht.

In april 1993 presenteerde de nieuwe Poolse democratie zich aan de wereld als een land dat niet langer de ogen sloot voor de Holocaust. In aanwezigheid van de Israëlische premier Yitzhak Rabin en de Amerikaanse vice-president Al Gore vond een groots opgezette herdenking plaats van de opstand in het getto van Warschau van 1943.

Datzelfde jaar was ook de opstand in Sobibor vijftig jaar geleden. En ook die werd groter dan ooit herdacht. Na de niet aflatende lobby van Thomas Blatt had de Poolse regering een deel van het voormalige

kampterrein tot historisch erfgoed verklaard. Het schooltje was ontruimd, de speeltuin ontmanteld. Het houten gebouw huisvestte nu een klein museum. Bij de ingang van het terrein was een veelzeggende correctie aangebracht. Op het bord waar eerst Sovjet-krijgsgevangenen als voornaamste slachtoffers waren genoemd, stond nu onverbloemd geschreven dat het overgrote deel van de slachtoffers Joods was.

Toch vond Bem dat nog steeds niet geheel recht was gedaan aan het belang van deze plek. 'Het museum was maar een bescheiden gebouwtje,' zegt hij. Zeker, het was vooruitgang. Er was nu een plek waar bezoekers enige informatie konden vinden. Maar Bem vond dat de expositie geen volledig beeld gaf.⁶⁰

Deels was dat omdat er simpelweg niet meer bekend was. Bem stuitte al snel op de grenzen van de kennis over het kamp. Ook in het Westen waren pas recent doorwrochte studies naar Sobibor verricht. Zo zou de baanbrekende monografie van Schelvis, die in 1993 in het Nederlands verscheen, pas vijf jaar later in Duitse vertaling uitkomen. Bem ging zelf op zoek naar archieven en overlevenden om meer informatie te verzamelen. Uiteindelijk zou hij zelfs promoveren op

7.

DE IMPACT VAN EEN NAAM

‘Hoe lang ik wel niet naar deze letters heb gestaard...’ Schute grinnikt. Op zijn computerscherm laat hij een ingezoomd beeld zien van een vlekkerige pleister met bruine strepen, waarin met moeite letters en cijfers vallen te ontwaren. Schute was niet lang in Sobibor toen Mazurek hem bij zich riep om hem een wit geëmailleerd etensbord te laten zien. Het bord was in het voorjaar van 2013 door een medewerker van het museum gevonden in de schaduw van een boom, gewoon op de grond tussen de dennenappels. Ooit was het wellicht opgegraven door een plunderaar en als waardeloze vondst opzij gelegd, of bij de bosbouw aan de oppervlakte gekomen. Het was niet te zeggen hoe lang het daar al lag. Maar het bord was, afgezien van wat roest aan de randen, nog in opmerkelijk goede staat. En het opmerkelijkste: een pleister die er zeventig jaar eerder was opgeplakt, zat er nog steeds op. De eigenaar had zijn of haar naam erop geschreven. Maar wat stond er?

‘Bakker,’ dacht Mazurek. Inderdaad een bekende Nederlandse achternaam. Schute staarde, maakte een foto, zoomde in, puzzelde met de letters en de cijfers en legde de Nederlandse transportlijsten ernaast. Hij zocht net zolang tot hij haar eindelijk had gevonden. ‘S. Mock-Hakker,’ dat moest er staan, en daaronder: ‘Den Haag, Holland, 18-9-1883’.

Schute kon op zoek naar het verhaal achter het bord. Sara Hakker was getrouwd met de Amsterdamse diamantbewerker Maurits Mock, ontdekte hij. Hij vond ook een foto. Nu staarde Schute niet meer naar letters, maar naar het gezicht van een statige dame. Ze was 59 toen ze op 5 maart 1943 samen met haar man de gaskamer in werd gedreven.¹⁴³ Drie dagen eerder was ze vanuit Westerbork naar Sobibor vertrokken met het idee dat ze op haar bestemming

van haar eigen bord zou kunnen eten. Nu werd haar naam weer genoemd, dankzij letterlijk een object uit duizenden.

Het is in de archeologie van de Holocaust extreem zeldzaam dat een object naar de oorspronkelijke eigenaar valt te herleiden. Bij de opgravingen in Westerbork werden onder Schutes leiding twintig-duizend objecten opgegraven, zonder dat er ook maar één aan een naam viel te koppelen.¹⁴⁴ Bij de opgravingen in Sobibor lukte dat in totaal veertien keer. Een etensbord, twee militaire identificatieplaatjes, een hangertje, zes naambordjes die bij een deurbel hadden gehangen en vier naamplaatjes van kinderen. Voor het grootste deel kwamen ze uit Nederland. ‘De vondst ervan was iedere keer een schokkend moment,’ schrijft Schute in zijn boek. ‘Voorwerpen gingen van hand tot hand en even viel het monotone geluid van de schoppen weg.’¹⁴⁵ De archeologen keken op het veld meteen op hun telefoon wat online aan informatie te vinden was. Opeens konden ze een object koppelen aan een concreet persoon, aan een leven. Ze stonden in nauw contact met het herinneringscentrum van Westerbork, dat soms direct al foto’s van de slachtoffers kon doorsturen. Dan hadden de archeologen in de ene hand op hun telefoon een foto van een lachend kind, in de andere hand een naamplaatje dat het kind tot het laatst om had gehad. Hun werk had op zo’n moment even niets meer met routine te maken. Haimi noemt het de moeilijkste momenten die hij in Sobibor meemaakte.¹⁴⁶

Het bord van Sara Mock-Hakker, met op de rand de pleister.

© PMM

© PMM

KAMP II

Moord niet, steel niet, bedrieg niet. De Tien Geboden waren in Sobibor ver weg. Toch waren ze ook dichtbij. De archeologen vonden meerdere hangertjes met Mozes en zijn tabletten erop, die de slachtoffers tot hun laatste uren op hun lichaam droegen. Ze herinneren eraan dat ook op deze schijnbaar door God verlaten plek religie werd beleden.

Van getuigenissen weten we dat velen die in de vernietigingskampen naar de gaskamers werden gedreven, zich in hun doodsangst tot hun God en hun geloof wendden. Gevangenen van het Sonderkommando hoorden tussen het geblaf van de honden en het geschreeuw van de bewakers kreten van gebed uit de Schlauch opstijgen: 'Sjema Israel, Adonai Elo-hénoe, Adonai echád.' Het zijn de woorden die gelovige Joden volgens traditie met hun laatste adem proberen uit te spreken. Het Sjema staat ook op de Mozes-hangertjes geschreven, aan de achterkant.

Sommigen die nooit gelovig waren geweest, voegden zich in de vernietigingskampen bij de ultraorthodoxe Joden om gezamenlijk de Kaddisj te zeggen. Sommige gelovigen vroegen zich wanhopig af wat het Joodse volk had gedaan om deze straf van God te verdienen. Ze biechtten en voelden zich schuldig als zondaars. Weer anderen baden ten einde raad om een wonder.

Chil Rajchman, een overlevende van Treblinka, herinnerde zich later hoe hij het niet meer hield toen hij anderen in het kamp vroom zag bidden. 'Geloven jullie nog?' schreeuwde hij. 'Als er een God was, zou Hij deze grote tragedie, dit grote onrecht niet kunnen aanzien, hoe ze pasgeboren baby's vermoorden die

niets misdaan hebben, hoe ze mensen vermoorden die in eerlijkheid wilden leven en de mensheid wilden dienen, en jullie, de levende getuigen van deze grote tragedie, jullie zeggen dank!? Wie danken jullie!?'

Toch waren de vernietigingskampen voor de meeste gevangenen niet een plek om van hun geloof te vallen, zo valt op te maken uit getuigenissen, maar een plek waar ze terugvielen op de overtuigingen waarmee ze hadden geleefd. Wie voor het kamp met God had gelopen, liep ook hier met God.

In de ruimte waar vrouwen zich in Treblinka moesten uitkleden ging een rijzige orthodoxe vrouw de groep voor in het gebed, zag een gevangene van het Sonderkommando die het heeft naverteld. Ze stond met haar armen naar de hemel gericht, zoals een voorzanger in de synagoge voor de Heilige Arke staat. De andere vrouwen deden hetzelfde en herhaalden haar bede aan God.

'Wreek onze vijanden voor hun misdaden,' baden ze, 'wreek ons bloed en het bloed van onze kinderen, en laat ons zeggen: Amen.'¹⁹⁷

COLOFON

Project Archeologie van de vernietiging

Tussen 2000 en 2017 voerden archeologen meerdere onderzoeks-campagnes uit op het terrein van het voormalig vernietigingskamp Sobibor. De directe aanleiding voor dit onderzoek waren de plannen voor de bouw van een nieuw museum en de herinrichting van het terrein als herinneringsplek. Sobibor geldt als het eerste vernietigingskamp waarvan een substantieel deel, inclusief de gaskamers en de route daar naartoe, door middel van moderne archeologische technieken is blootgelegd. Ook werden er tienduizenden voorwerpen gevonden. Het NIOD bracht op verzoek van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) een interdisciplinaire groep wetenschappers bijeen om een wetenschappelijke bundel en een publieksboek samen te stellen waarin de archeologische onderzoeken vanuit meerdere perspectieven worden belicht.

Sporen van Sobibor. Archeologie van een vernietigingskamp is onderdeel van dit project.

De wetenschappelijke bundel getiteld *Excavating Sobibor. Holocaust archaeology between heritage, history and memory* onder redactie van Martijn Eickhoff, Erik Somers en Jelke Take is in 2024 eveneens bij wBOOKS verschenen:

ISBN 978 94 625 8618 5

Uitgave

wBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam
info@niod.nl
www.niod.nl

Tekst

Erik Schumacher

Redactie

Martijn Eickhoff, Erik Somers en Jelke Take

Met dank aan Afke Berger, Iwona Gusc, René Kok, Magdalena Petruk en Ton Roozeboom

Vertaling Nederlands-Engels

Robert Chesal en Mischa Hoyinck

Vertaling Nederlands-Duits

Helga Marx

Vertaling Nederlands Pools

Olga Niziołek

Vormgeving

Riesenkind

© 2024 wBOOKS Zwolle / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.
© c/o Pictoright Amsterdam 2024.

Foto omslag: Herinneringsplek Sobibor, 2023 © Krzysztof Stanek

ISBN 978 94 625 8614 7
NUR 689

Dit boek is ook verkrijgbaar in andere talen.

Engels: 978 94 625 8615 4

Duits: 978 94 625 8616 1

Pools: 978 94 625 8617 8

Niemand mocht Sobibor terugvinden. Toen de nazi's het vernietigingskamp in 1943 opdoekten, maakten ze de muren van de gaskamers met de grond gelijk. Op de plekken waar ze het as van hun slachtoffers hadden begraven, plantten ze bomen.

Maar ze lagen er nog, in de moerassige grond van een Oost-Pools rivierdal. De laatste bezittingen van de slachtoffers, aangetast door roest en bedekt met aarde. Vanaf het jaar 2000 vonden archeologen tienduizenden objecten op de plek waar ooit het kamp had gestaan. Sporen in de bodem gaven de laatste weg aan die de gevangenen hadden gelopen. In diepe kuilen troffen de archeologen het as van de doden.

De grond van het uitgestrekte bos had decennialang de sporen van massamoord verborgen gehouden. Sobibor was een van de vergeten plekken van de Holocaust, een schim uit de nachtmerries van getuigen en nabestaanden. Nu was de inrichting van een nieuwe herinneringsplek aangevat en werden de overblijfselen van het kamp blootgelegd.

Het gebeurde terwijl in Polen het Holocaust-toerisme een vlucht nam en het lang genegeerde verleden tot politieke splijtzwam uitgroeide. De vraag wat er met de resten van Sobibor moest gebeuren, leidde tot harde botsingen. Ondertussen deden de archeologen hun dagelijkse werk. Schep voor schep haalden ze een verschrikkelijke geschiedenis boven.

ERIK SCHUMACHER is schrijver en onderzoeker. Hij publiceerde over verschillende aspecten van de Tweede Wereldoorlog. *Sporen van Sobibor* schreef hij in opdracht van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam.

niod

instituut voor
oorlogs-, holocaust-
en genocidestudies

WWW.WBOOKS.COM

9 789462 586147